

Grauwe Kiekendieven *Circus pygargus* in Nederland in 1999

Ben Koks & Erik Visser

De Grauwe Kiekendief is van alle in Europa voorkomende soorten roofvogels het meest afhankelijk van de ontwikkelingen in grootschalige landbouwgebieden. Niet alleen in de broedgebieden, maar zeker ook in de overwinteringsgebieden is de soort voor een aanzienlijk deel aangewezen op landschappen waar mensen op een geïndustrialiseerde wijze voedsel verbouwen. In vrijwel alle Europese broedgebieden heeft vanaf het begin van de 20ste eeuw een verandering van broedbiotoop plaatsgevonden die het best kan worden gekenmerkt als een gedwongen verhuizing van de oorspronkelijke natuurlijke habitattypen (hoogveen-gebieden, grootschalige moerasgebieden, heidevelden) naar landbouwgebieden (Corbacho 1997). Uit de overwinteringsgebieden (Afrika, India voor Russische populatie) druppelen steeds meer berichten binnen dat excessief bestrijdingsmiddelengebruik tot verontrustende ontwikkelingen kan leiden. Zo viel het onderzoekers, die enkele grote slaapplekken in India bezochten, op dat het bestrijdingsmiddelengebruik in Noord-India tot een enorme nivellering onder belangrijke prooidieren had geleid en dat dit zeker zijn consequenties moest hebben voor de daar overwinterende Steppen- en Grauwe Kiekendieven (Roger Clarke).

Welnu, iedereen weet zo langzamerhand dat nestbescherming in Nederland en in de omliggende landen cruciaal is om deze deelpopulaties in stand te houden. Hiermee is het lot van de soort voor een groot deel in handen komen te liggen van natuurbeschermers, agrariërs en personeel van grasdrogerijen. De Nederlandse situatie wijkt echter vrij sterk af van de die in omliggende landen omdat veel paren in het groenvoedergewas luzerne broeden.

In dit artikel wordt een overzicht gegeven van de werkzaamheden zoals die door onze groep in 1999 zijn uitgevoerd. Tevens worden de belangrijkste resultaten gepresenteerd.

Methode en verantwoording

Omdat een seizoen uit veel te weinig velddagen bestaat, proberen wij zo efficiënt mogelijk een mix te zoeken tussen nestbescherming (noodzakelijk) en onderzoek naar Grauwe Kiekendieven en hun prooidieren (snappen wat je doet). De volgende punten hebben daarbij onze warme belangstelling:

- Vaststellen broedparen/territoria in Nederland en verzamelen broedbiologische gegevens;
- Het monitoren van akkervogels in Zuidelijk Flevoland en NO-Groningen;
- Het monitoren van (veld)muisen in Flevoland en NO-Groningen;
- Het verzamelen van informatie over de prooikeuze van de soort.

Het spreekt voor zich dat wij het veldwerk nimmer alleen aankunnen. Diverse vogelaars hebben ons op motiverende wijze geholpen en de contacten met boeren en personeel van de drogerijen in Groningen en Flevoland waren weer uitstekend. De beschikbare gegevens van de broedparen in de Lauwersmeer zijn in 1999 vooral door medewerkers van SOVON Vogelonderzoek Nederland verzameld.

Ons werkschema wordt in de periode begin mei - half juni voor een aanzienlijk deel aangestuurd door de oogstwerkzaamheden rond het gewas luzerne. In deze periode wordt de eerste snede van dit gewas geoogst en is het van belang dat goede afspraken met het personeel van de drogerijen worden gemaakt teneinde op een profijtelijke wijze voor oogst uit te kunnen werken.

Omdat voedsel de bottleneck lijkt te zijn voor het marginale voorkomen in Nederland, wordt tevens geprobeerd om de belangrijkste voedselbronnen (akkervogels en veldmuisen) op een gestandaardiseerde wijze te monitoren. In Groningen en Flevoland zijn in het verspreidingsgebied van de Grauwe Kiekindief vier steekproefgebieden volgens de SOVON BMP-methode op alle broedvogels gekarteerd. Hiermee wordt indirect ook een bijdrage geleverd aan het landelijke broedvogelmeetnet waarin gegevens uit het grootschalige cultuurland sterk zijn ondervertegenwoordigd. In de provincie Groningen wordt overigens door samenwerking tussen vrijwilligers (Avifauna Groningen) en de Provincie (coördinatie Jan van 't Hoff) sinds 1989 een goed lopend Akkervogelmeetnet draaiende gehouden. Onze gegevens vinden uiteraard ook in dit meetnet hun weg. In Flevoland zijn we in 1998 begonnen met het inventariseren in een tweetal BMP-plots en in 1999 is dit aantal verder uitgebreid. In deze provincie heeft nog nimmer een serieuze poging plaatsgevonden om de broedvogels van het open akkerbouwgebied in kaart te brengen.

Naast het inventariseren van broedvogels wordt vanaf 1992 (in Groningen) en vanaf 1998 (ook in Flevoland) geprobeerd de aantalsontwikkeling van de veldmuis te volgen. Deze census wordt uitgevoerd met behulp van klapvalletjes en geeft ons naast de jaarlijkse fluctuaties ook inzicht in de verschillende aantallen muizen in een aantal belangrijke foerageerbiotopen in het open cultuurland.

Prooionderzoek vindt plaats door tijdens nestcontroles alle prooi-resten (braakballen, veerresten, botten) mee te nemen of te noteren en systematisch alle ons bekende rust- en plukplaatsen vrijwel wekelijks af te lopen. Gemakkelijke prooien worden in het veld reeds gedetermineerd en opgeschreven, lastige prooien worden thuis grondig bekeken en een klein deel wordt door erkende cracks als Rob Bijlsma en Kees

Roselaar op naam gebracht. Braakballen met daarin resten van vogels worden met een microscoop door Roger Clarke bekeken en gedetermineerd. Voor de te volgen wijze van prooionderzoek wordt verwezen naar Arroyo (1997) en Koks *et al.* (1994).

Resultaten

In Nederland zijn in 1999 34 territoria/broedparen gevonden. Van dit aantal werden 21 paar in het bolwerk in NO-Groningen vastgesteld, een drietal in Noord-Groningen, vier in het Lauwersmeergebied, vijf in Zuidelijk en Oostelijk Flevoland en één geval in de Drentse veenkoloniën (Figuur 1).

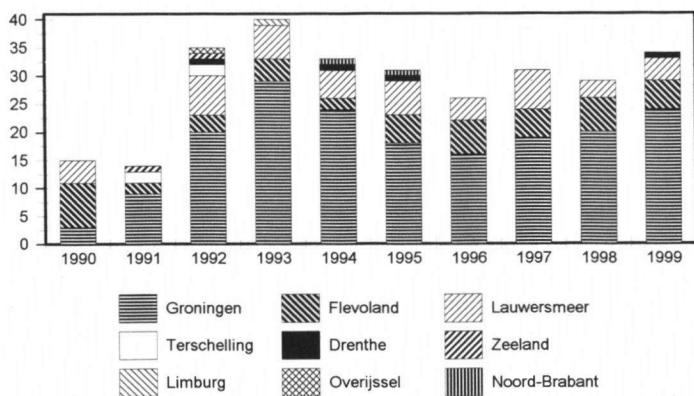
Figuur 1. Kwantitatief broedvoorkomen van de Grauwe Kiekendief in Nederland in 1999. *Quantitative breeding distribution of Montagu's Harriers in The Netherlands in 1999.*

Door een uitgebreide speurtocht naar gegevens uit de afgelopen decennia zijn we aardig wat nieuwe informatie over broedgevallen tegengekomen. Zo kwamen we voor Groningen uit 1991 en 1993 via onze contacten met boeren nog een tweetal ons onbekende paren op het spoor die dankzij de foto's die destijds waren gemaakt als onmiskenbaar nieuwe Grauwe Kieken aan ons bestand konden worden toegevoegd. Uit Zuidelijk Flevoland zijn voor de periode 1985-90 veel aanvullende waarnemingen doorgegeven. Met name uit de jaren zeventig en tachtig zijn een aantal gevallen die in de SOVON-bestanden aanwezig waren als onbetrouwbaar uit de lijsten geschrapt. Uit een recenter verleden komt het geval bij De Hoef (Utrecht) te vervallen. Het overzicht zoals gepresenteerd in Figuur 2 moet dan ook als een

rectificatie op eerdere publicaties worden gezien. Deze figuur bevat het meest betrouwbare beeld van de jaren negentig wat tot dusverre is verschenen.

Lauwersmeer (Friesland)

Het Lauwersmeer is samen met Flevoland het enige gebied in Nederland waar de soort het al een kwart eeuw weet vol te houden. Het is tevens één van de weinige gebieden waar Grauwe Kieken in een semi-natuurlijke situatie tot broeden komen. Net als in de voorgaande jaren wordt in het gebied van de zuidelijke platen gebroed. Opvallend genoeg bleek de Zoutkamperplaat te zijn verlaten en werden drie paar op de Blikplaat en één paar op de Sennerplaat gevonden. Drie van de vier paren brachten met succes jongen groot, een vierde paar verdween in de loop van het broedseizoen (Jager & Kleefstra 2000). In de buurt van de plek waar dit paar zich leek te hebben gevestigd, werden op 22 juli door Romke Kleefstra en Ben Koks de restanten van een dood wijffe gevonden. Aan de basis van de staartveren en slagpennen werden bijsporen van een vos aangetroffen, zodat het waarschijnlijk is dat dit volwassen wijffe in de hoge vegetatie door een vos is overrompeld. Deze vondst is opmerkelijk omdat het gewoonlijk vooral de jongen zijn die na het uitvliegen een goede kans maken door vossen te worden geperdeerd (Kitowski 1994). Van de overige nesten zijn zeker 3, 2 en 1 jong(en) uitgevlogen; er werd een - tot nu toe nog onbekend- aantal jongen geringd.

Figuur 2. Aantalsontwikkeling van de Grauwe Kiekendief als broedvogel in Nederland in 1990-99. *Trend of the Montagu's Harrier as a breeding bird in The Netherlands in 1990-99.*

Groningen

In Groningen zijn in 1999 24 paren cq. territoria vastgesteld. Dit is het hoogste aantal sinds 1994 (Figuur 2). Opvallend genoeg werden drie paren in het noordelijk deel van de provincie gevonden. Hoewel er gedurende de periode 1990-99 in een flink aantal jaren Grauwe Kiekendieven zijn vastgesteld in dit open dijenlandschap, is het aantal van drie opvallend. Een paar was gevestigd in de Westpolder, vlakbij de Lauwersmeer. Van dit paar hebben wij zelf kunnen vaststellen dat het mannetje boven de grasvlakten van het militaire oefenterrein 'de Marnerwaard' foerageerde. Ditzelfde gebied wordt ook frequent gebruikt door de broedvogels van de Lauwersmeer. Helaas hebben we niet voldoende tijd kunnen spenderen om het nest te localiseren. Omdat beide seksen tot ver in de zomer met prooien de Westpolder invlogen, is de conclusie gerechtvaardigd dat dit paar succesvol is geweest. In het gebied is door Harry Blijleven ook balts waargenomen en zijn de vogels frequent door andere vogelaars gezien.

Met een tweede paar in Noord-Groningen was wat vreemds aan de hand. In het centrale deel van de Linthorst Homanpolder werd gedurende de maanden mei en juni zeer frequent een tweede kalenderjaars mannetje en een vrouwtje waargenomen. De vogels vertoonden onderling geen agressief gedrag (Peter de Boer), maar gedrag wat wees op broeden werd niet vastgesteld. Broeden van vogels in hun tweede kalenderjaar is zeldzaam in Europa (Arroyo 1996), maar gezien het grote aantal (vervolg) waarnemingen is dit geval toch als een territorium gehonoreerd.

Het meest opvallende paar werd in het oostelijke deel van de Eemshaven vastgesteld. Doordat een flink aantal vogelaars dit gebied regelmatig bezoekt, werd al snel een baltsend paar waargenomen. Op 17 juni vonden wij een nest in struweel dat werd gedomineerd door kruipwilg. Hoewel wij zelf tijdens het zoek- en ringwerk uiterst voorzichtig te werk gingen om een paadje voor vossen te vermijden, bleek dat het nest later in het broedseizoen door onbekenden werd bezocht. Deze maakten twee zeer brede en ongelofelijk domme paden van en naar het nest. Mede hierdoor werd de beschermende werking van het dichte struweel doorbroken en heeft een vos één jong gepredeerd. De drie andere jongen waren al een beetje mobiel (kondden echter nog niet vliegen) en zijn alle uitgevlogen. Dit was de eerste keer dat in een ogenschijnlijk gunstig gebied als de Eemshaven een Grauwe Kiekendief met succes jongen wist groot te brengen.

De verspreiding in NO-Groningen kende eigenlijk geen verrassingen. De driehoek Blijham-Oudeschans en Bellingwolde herbergde samen met de Dollardpolders en het gebied benoorden Nieuwolda het gros van de paren.

Opvallend was een paar in de buurt van Westerlee. Nadat het legsel met eieren in luzerne door een vos was gepredeerd, wist het toch met succes een jong groot te brengen in een perceel wintertarwe. Dit is de eerste keer dat wij met zekerheid

hebben kunnen vaststellen dat een paar Grauwe Kieken een vervolglegsel produceerde.

In 1999 deden maar liefst elf paren een broedpoging in luzerne. Dit betekent voor het veldwerk een geweldige inspanning om tijdig legsels te vinden en een groter risico dat het mis kan gaan. 1999 moet voor wat betreft de luzernenesten als rampjaar in de boeken worden gezet. Slechts twee paren wisten met succes jongen groot te brengen (in totaal zeven jongen), de rest mislukte. Dit rechtvaardigt de vraag of onze inspanningen in 1999 wel de moeite waard waren. Als we de mislukkingsoorzaken in deze luzernenesten bekijken, dan zijn vos (2x), zwarte kraai (1x), opzettelijk verstoren door mensen (2x) en oogstwerkzaamheden (1x) de oorzaken van mislukking. In drie van deze gevallen moeten we echter de hand in eigen boezem steken. Eenmaal waren de markeringen rond het nest niet duidelijk genoeg, waardoor de maaiers prompt over het nest reden, eenmaal waren we te laat met het plaatsen van een stroomhek waardoor een vos zijn maaltje kreeg voorgeschoteld en tenslotte bleek een stroominstallatie niet te werken waardoor het enige overgebleven jong in een laat stadium door een vos werd gepredeerd. Allemaal zaken waarvoor we onszelf voor de kop kunnen slaan, maar die het gevolg zijn van een overladen veldseizoen. Er werd gebroed in luzerne (11), wintertarwe (5), wintergerst (1), koolzaad (1) hooiland (1) en ruigte (1). De gemiddelde legselgrootte bedroeg 3.6 ($\pm$ 0.7) en uiteindelijk vlogen er per succesvol paar gemiddeld 3.0 ($\pm$ 1.1) jongen uit. Hiermee kan 1999, ondanks het verlies van relatief veel luzernenesten, tot een redelijk succesvol seizoen worden bestempeld.

Flevoland

In Oostelijk en Zuidelijk Flevoland werden dit jaar resp. 2 en 3 paren vastgesteld. Het aantal paren in Flevoland in de jaren negentig is een flauwe afspiegeling van de situatie in de jaren zeventig tot halverwege de jaren tachtig. In deze bloeiperiode voor alle drie de soorten kiekendieven in Nederland broedden maximaal zo'n vijftig paar in deze provincie (Zijlstra & Hustings 1992). Gezien de stadsuitbreidingen, het intensieve landbouwkundige gebruik van de polders en de sterke uitbreiding van bossen is het opmerkelijk dat er nog Grauwe Kiekendieven in Flevoland tot broeden komen. De verspreiding beperkt zich voornamelijk tot het gebied bij de Almeerderhout en de zuidrand van Lelystad. In het eerste gebied is de rondweg naar Almere dit najaar gereedgekomen en moet worden gevreesd dat de laatste vogels die in Nederland in jonge bosaanplant voorkomen zullen verdwijnen. Bij Lelystad is de uitbreiding van de bedrijventerreinen een reële bedreiging.

Bij Almere werden twee paren dicht bij elkaar vastgesteld in een perceel bosaanplant van Staatsbosbeheer. Eén paar wist met succes drie jongen groot te brengen, het tweede paar gedroeg zich als echte broedvogels, verdedigde gedurende het hele broedseizoen een territorium en liet veel prooioverdrachten zien. Opmerkelijk was

dat het vrouwtje in haar tweede kalenderjaar was. Een bewijs dat deze vogels daadwerkelijk tot broeden zijn overgegaan ontbreekt.

Uitgevlogen Grauwe Kiekendief op de A27 nabij Almeerderhout, zomer 1999 (Gerard Ouwenel).
Fledgling Montagu's Harrier on highway A27 near Almeerderhout, summer of 1999.

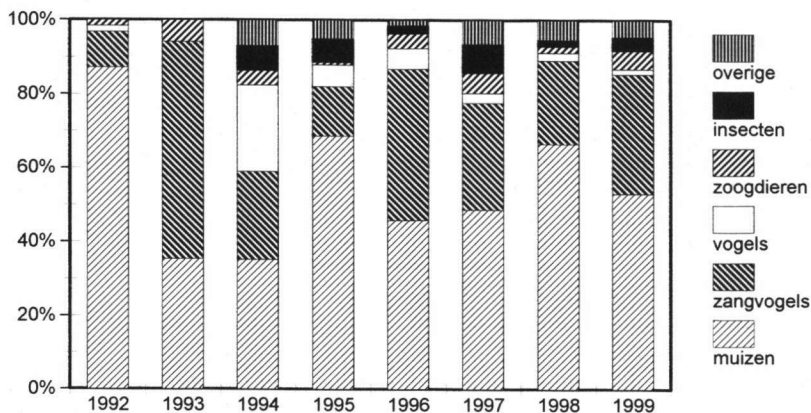
In de buurt van Lelystad werden na intensief zoekwerk vlak voor de maaidata twee nesten in luzerne gevonden. Helaas staan deze nesten vaak in de minder gezonde belangstelling van vogelaars en is minimaal één geval bekend dat een fotograaf met zijn auto naast het uitgespaarde nest foto's stond te maken. Later is dit nest uitgehaald. Het tweede nest had meer geluk (mede door adequaat ingrijpen van de medewerkers van BV Erf); hier werd 'slechts' één ei meegenomen, maar vlogen uiteindelijk wel drie prachtige jongen uit. Het vijfde paar dat ergens in het centrale deel van Zuidelijk Flevoland werd vastgesteld is waarschijnlijk mislukt; een nest is nimmer gevonden.

Drentse veenkoloniën

Na een tip van Nico de Vries bleek dat er in de omgeving van Tweede Exloërmond een paar in de omgeving van een perceel graszaad rondhing. De waarnemingen rechtvaardigen minimaal een territorium, maar een nest is ondanks intensief speurwerk niet gevonden in dit zeer grootschalige landbouwgebied. Ook elders in de Drentse veenkoloniën zijn een aantal keren foeragerende mannetjes waargenomen zodat broeden in dit matig bekeken gebied niet is uitgesloten.

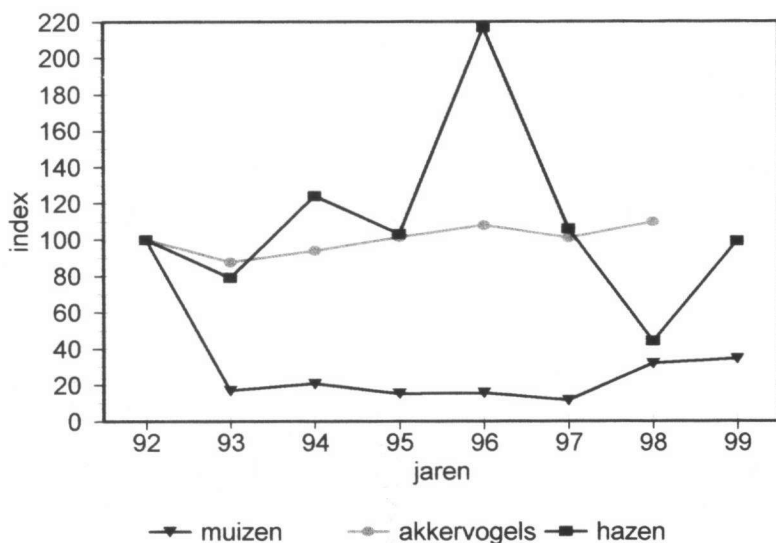
Prooikeuze

Grauwe Kiekendieven zijn opportunisten die bekend staan om hun brede voedselspectrum (Bijlage 1). In Figuur 3 is het aandeel van de belangrijkste prooicategorieën uitgezet. Het aantal muizen bleef ondanks een redelijk aanbod van in het bijzonder de veldmuis achter bij het procentuele aandeel uit 1998. Op onze breedtegraad wordt aangenomen dat de veldmuis de belangrijkste prooi is, maar er zijn aanwijzingen dat enkel soorten vogels en onvolwassen hazen (en in mindere mate konijnen) op gezette tijden een belangrijke aanvulling op het menu vormen. We hebben in 1992-99 flink wat informatie omtrent de prooikeuze verzameld (2445 prooien in Groningen), zodat het mogelijk is de rol van veldmuizen te vergelijken met die van zangvogels en hazen.

Figuur 3. Aandeel van diverse prooigroepen in het voedsel van Grauwe Kiekendieven in Groningen in 1992-99. *Proportion of prey groups in the diet of Montagu's Harriers in Groningen in 1992-99; from bottom to top voles/mice, passerines, other birds, mammals, insects and miscellaneous.*

Voordat we tot deze vergelijking overgaan, moet eerst het voedselaanbod aan de orde komen. Uit de muizencensus kwam naar voren dat het muizenaanbod in de door ons bemonsterde raaien redelijk goed kon worden genoemd (Figuur 4). De enorme aantallen muizen in 1992 waren het gevolg van de net-gestarte meerjarige braaklegging (Koks & van Scharenburg 1997). In de periode 1993-97 was het matig gesteld met zowel het muizenaanbod als het broedsucces van de Groninger Grauwe Kiekendieven.

Figuur 4. Indices van veldmuis (1992-99), veldleeuwerik, graspieper en gele kwikstaart (1992-98) en haas (1992-99) in NO-Groningen. *Indices of abundance of common vole (triangle, 1992-99), skylark, meadow pipit and yellow wagtail (dot, 1992-99) and hare (square, 1992-99) in northeastern Groningen.*

De index van het trio Veldleeuwerik, Graspieper en Gele Kwikstaart laat een licht stijgende trend zien die echter geflatteerd is omdat deze toename vooral voor rekening van de Gele Kwikstaart komt. Het aantal Veldleeuweriken is in NO-Groningen vanaf 1992 ongeveer gehalveerd. Hoewel de Gele Kwikstaart met gemiddeld 33.5 paar per 100 ha verreweg de talrijkste broedvogel van de NO-Groninger akkers is, is het totale belang omgerekend naar gewicht minder dan de veel minder talrijkere Veldleeuwerik (7.5 paar per 100 ha). De Graspieper neemt een tussenpositie in. Hoewel deze akkervogels met 6.7 paar per 100 ha de minst talrijke is van het akkervogeltrio, wordt deze soort relatief het vaakst gepakt. Waarschijnlijk heeft dit te maken met de foerageerstrategie van jagende kiekendieven die er op is gericht om lijnvormige elementen (wegbermen, slootkanten) in het landschap te volgen (Koks *et al.* 1994). Deze lijnvormige elementen zijn niet alleen het belangrijkste broedgebied van Graspiepers in grootschalige landbouwgebieden, ze zijn tevens een belangrijk foerageergebied voor Gele Kwikstaarten en herbergen verhoudingsgewijs veel (veld)muizen.

Prooioverdracht van Grauwe Kiekendieven (mannelijke boven, vrouwtje heeft zich net op de rug gegoooid om de vallende prooi te pakken), oostelijk deel van de Eemshaven, Roodeschool, 18 juni 1999. Hier vlogen uiteindelijk drie jongen uit. (Hans Hut). *Prey transfer of Montagu's Harriers, near Roodeschool, 18 June 1999.*

Beatriz Arroyo wees als eerste op het belang van hazen en konijnen in het menu van Grauwe Kiekendieven in een onderzoek bij Madrid in Spanje (Arroyo 1997). Hoewel deze groep prooien slechts 2.3% van het totaal aantal prooien uitmaakt, blijkt het gegrepen aantal hazen en konijnen, omgerekend naar gewicht, meer om het lijf te hebben dan het gezamenlijke gewicht van het trio Veldleeuwerik, Graspieper en Gele Kwikstaart. Vooral in de vestigings- en eilegperiode lijken jonge hazen en konijnen een substantiële bijdrage te leveren aan het kiekeendievenmenu.

In 1999 zijn minimaal 598 prooien verzameld (529 uit Groningen, 61 uit Flevoland en 8 uit het Lauwersmeer). Een aanzienlijk deel van het materiaal uit 1998 en 1999 wordt momenteel door Roger Clarke uitgewerkt.

Opmerkelijk, maar niet nieuw, waren Kwartel (in het Groningse akkerland geen zeldzame broedvogel), Boerenzwaluw en Grasmus als prooi. Nieuwe soorten voor onze lijst waren de volgende -deels opmerkelijke- prooien: Kuifleeuwerik (in Groningen nagenoeg uitgestorven), Paapje (in NO-Groningen plaatselijk een normale broedvogel, o.a. in jonge bosaanplant en laat gemaaide luzernepercelen), Pimpelmees, Rosse Woelmuis (maar liefst 4 exemplaren, alle in het overgangsgedebied van klei naar zand), Bunzing (een juveniel, mogelijk een verkeersslachtoffer), een paling met een lengte van c. 30 cm lang en op een nest de schubben van een kleine niet nader geïdentificeerde witvis.

Discussie

Nestplaatskeuze

Over de periode 1990-99 herbergden luzerne en wintertarwe verreweg het grootste deel van de broedparen: 72x in luzerne, 64x in wintertarwe, 30x in riet/ruigte, 9x in koolzaad, 8x in wintergerst, 8x in jonge bosaanplant, 4x in graszaad en 4x op uiteenlopende andere plaatsen (n=199). De paren in riet/ruigte en jonge bosaanplant waren vrijwel geheel beperkt tot resp. het Lauwersmeergebied en Zuidelijk Flevoland.

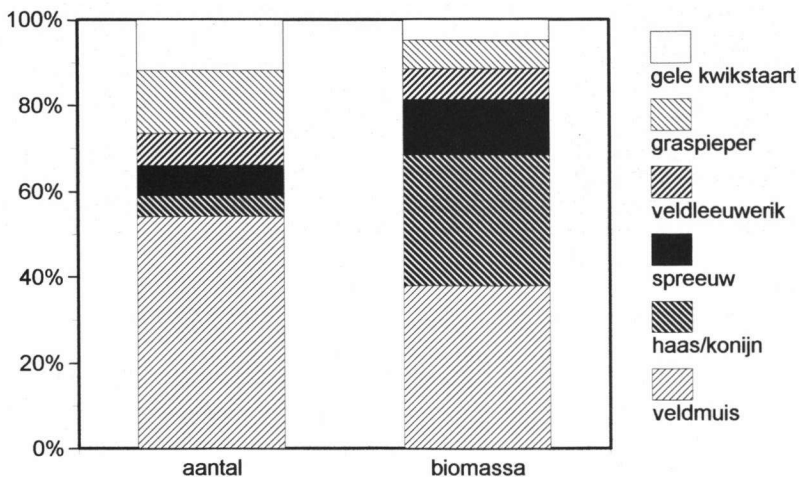
Overzicht van jonge bosaanplant in Almeerderhout in Zuidelijk Flevoland, broedplaats van een Grauwe Kiekendief, 25 juli 1999 (Hans Hut). *View of the breeding site of a Montagu's Harrier in a young forestry plantation near Almere, Zuidelijk Flevoland, 25 July 1999.*

In 1999 zijn ondanks een serie tegenslagen toch aardig wat nestjongen uitgevlogen, en wel tenminste 39 jongen uit 14 nesten (Lauwersmeer nog onduidelijk). Bijzonder spijtig is dat nesten in het groenvoedergewas luzerne kwetsbaar blijven voor het uithalen door mensen (drie keer), predatie (twee keer) en oogstwerkzaamheden (1 keer). Zelfs intensief veldwerk verandert daar weinig aan. De voorkeur voor luzerne vormt dus een aanmerkelijk probleem bij de nestbescherming. Desalniettemin heeft de kleine Nederlandse populatie het in 1999, in verhouding tot eerdere jaren, alleszins redelijk gedaan.

Voedsel

Met een totaal van maar liefst 113 verschillende prooi-soorten in de periode 1992-99 kan gesteld worden dat ook de Nederlandse Grauwe Kiekendieven een breed voedselspectrum benutten.

In 1999 bleek uit de muizencensus dat het aantal muizen in Flevoland ten opzichte van 1998 ongeveer met een factor 2 lager lag. In NO-Groningen gold 1999 daarentegen als het beste jaar voor veldmuizen sinds 1992. Het uiteindelijke broedsucces viel met gemiddeld 3.0 jong per succesvol paar dan ook niet tegen. Toch blijkt uit een nadere inspectie van de prooilijsten dat het belang van veldmuizen niet moet worden overdreven. Arroyo (1997) wees al op het relatieve belang van hazen/konijnen in het menu van de Grauwe Kiekendief in haar onderzoeksgebied bij Madrid. Omgerekend naar biomassa zijn veldmuizen voor de Groninger kiekendieven nog steeds belangrijk, maar (juvenile) hazen en konijnen zijn dat in termen van biomassa evenzeer. Niet zo gek natuurlijk als men bedenkt dat een juvenile haas heel wat zwaarder is dan een vette veldmuis. Verder is het interessant dat de hordes jonge Spreeuwen, die in de loop van de zomer over de akkers uitzwermen, belangrijker zijn in het menu van de Grauwe Kiekendief dan tot voor kort werd aangenomen (zeker als wordt aangenomen dat deze zwermen arriveren op het moment dat de kiekendieven zelf jongen hebben).

Figuur 5. Aandeel van enkele zangvogelsoorten, veldmuis en haas/konijn in het menu van Grauwe Kiekendieven in Nederland in 1992-99, zowel procentueel (links) als naar gewicht (rechts). *Proportion (left) and biomass (right) of several passerines, common voles and hares in the diet of Montagu's Harriers in The Netherlands in 1992-99.*

Dispersie

In 1999 wist een wijfje met een Duitse ring in de buurt van Nieuwolda twee jongen groot te brengen. In 1998 bracht een in Duitsland geboren mannetje (in 1998 in zijn derde kalenderjaar) met succes een jong groot te brengen in de buurt van Zuidbroek. Omgekeerd werd een in de Dollardpolder geringd mannetje uit 1992 in de broedtijd langs de Waddenzee-kust van Schleswig-Holstein teruggemeld. In 1999 hebben we wederom het grootste deel van onze broedvogels kunnen bekijken en kunnen vaststellen dat er maar één vogel met een Nederlandse ring tussen zat.

Op grond van deze gegevens kunnen we stellen dat er blijkbaar volop uitwisseling bestaat tussen Duitse en Nederlandse broedvogels. De kleine Nederlandse populatie maakt kennelijk deel uit van een populatie die zich via de Noordduitse laagvlakte (Niedersachsen, Schleswig-Holstein) richting Denemarken uitstrekt. Het is eveneens aannemelijk dat de florerende populatie in Nordrhein-Westfalen (Hölker 1997) ook tot deze populatie behoort. Aangezien er sinds 1996 een kleurringprogramma in Nordrhein-Westfalen loopt, zou het interessant zijn als deze hypothese door middel van aflezingen ondersteund kan worden.

In 1999 zijn we zelf met een kleurringprogramma gestart waarbij 36 nestjongen van een gele kleurring (met 2 inscripties) zijn voorzien. Een deel van deze vogels zal zich mogelijk als broedvogel in Nederland vestigen, maar het is boeiend uit te kijken in welke mate dispersie naar Duitsland (en Denemarken?) gebruikelijk is. Zijn bovenstaande meldingen een bewijs voor geringe trouw aan de geboorteplaats en vindt er intensieve uitwisseling plaats met de kleine deelpopulaties van onze Oosterburen?

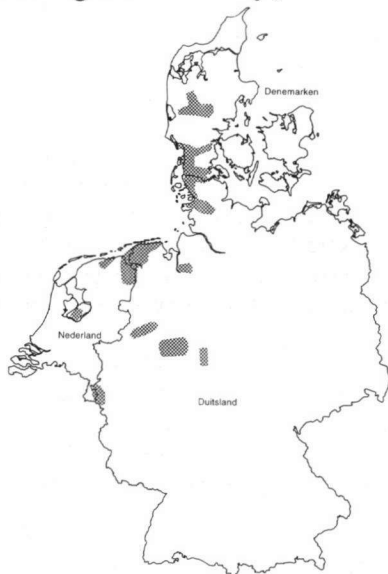
Aanvankelijk waren wij verbaasd dat er een (succesvol) paar in de Oostelijke Eemshaven bleek te zitten. Die verbazing was minder groot toen we hoorden dat de dichtstbijzijnde populatie in Niedersachsen op nog geen 15 km van onze eigen broedvogels is gevestigd. Tussen de industrieplaats Emden en de Leybucht is een belangrijk deel van de populatie in Niedersachsen aanwezig (Clemens 1994, zie ook Figuur 6).

Internationale contacten

In Niedersachsen (Clemens 1994, Von Greafe pers. med.), Schleswig-Holstein (Fehlberg 1998) en Nordrhein-Westfalen (Hölker 1997) lopen intensieve beschermingsprogramma's, waarbij net als in Nederland amateurvogelaars, agrariërs en beroepsbeschermers de krachten hebben gebundeld teneinde de soort voor het open cultuurland te behouden.

Wij denken dat we in het begin van de jaren negentig veel geluk hebben gehad dat de meerjarige braaklegging zo'n geweldige impact had op muizenetende roofvogels en dat we het mede aan de inspanningen van de Duitse vogelbeschermers te danken hebben dat we momenteel nog kunnen spreken van een Nederlandse populatie. Een

nauwe samenwerking tussen Deense, Duitse en Nederlandse vogelaars is cruciaal om de effecten van nestbescherming goed te beoordelen, maar ook om te begrijpen welke factoren van belang zijn om het open cultuurland aantrekkelijker te maken voor akkervogels zoals de Patrijs, Veldleeuwerik en Grauwe Kiekendief.

Figuur 6. Lokale populaties van de Grauwe Kiekendief in West-Europa in 1990-99, die mogelijk uitwisselen met de Nederlandse populatie; de locatie van broedplaats(en) in Beieren is nog niet gepubliceerd. *Distribution of local populations of Montagu's Harriers in Western Europe in 1990-99, which are suspected to exchange with Dutch breeding birds; location of breeding sites in Bavaria not yet published.*

Oproep

Wie over oude, niet-gepubliceerde broedgevallen van Grauwe Kiekendieven in Nederland beschikt, wordt verzocht deze door te geven. Verder worden mensen met serieuze belangstelling aangespoord in ons project mee te draaien. Neem contact op! Zowel onderzoek als beschermingswerk hebben baat bij gemotiveerde vogelaars.

Dank

In de eerste plaats is hier onze welgemeende dank aan 'onze' boeren, het personeel van de beide drogerijen (BV Oldambt en BV Ruinerwold) en het personeel van BV Erf in Flevoland op zijn plaats. Enerzijds zijn we blij met de medewerking, anderzijds content met de welgemeende belangstelling die naar ons werk uitgaat. In dit geval willen we met name de heren Duursema, Leutscher en Roskam en de maaiers Boelo Heikens en Henk Boven bedanken. Dankzij boswachter Leon Luyten kon het paar in één van de terreinen van Staatsbosbeheer met succes vier jongen groot brengen. In Groningen kregen wij hulp van Martijn Bakker, Peter de Boer, Harry Blijleven, Hester Doornbos, Sybren Dusseljee, Justin Jansen, John Hinrichs, Henk de Lange, Bob Meier (agent Bob), Freeke Rhebergen. In het Lauwersmeer droegen Klaas Jager en Romke Kleefstra (SOVON) bij aan de volledigheid van het beeld daar. In Flevoland gaven Ruud van Beusekom, Luuk Draaijer, Gerard Ouweel en Wim Schipper zeer bruikbare gegevens door. Gerrit Speek (Nederlandse Ringcentrale) liet zich weer van zijn beste kant zien inzake het verlenen van toestemming betreffende de kleurringen die wij in 1999 voor het eerst gebruikten. Kjeld Pedersen (Denemarken) vervaardigde

de kleurringen. Jan van 't Hoff stelde de indexen van akkervogels en hazen in het Oldambt beschikbaar.

Rob Bijlsma en Kees Roselaar brachten een aantal lastig te determineren prooiresten op naam. Michiel van de Weide determineerde de vleugels van libellen. Tenslotte mag niet onvermeld blijven dat Ton Eggenhuizen (Vogelbescherming Nederland), Albert de Graaf (provincie Flevoland) en Albert Visser (provincie Groningen) een belangrijke rol hebben gespeeld om de broodnodige subsidies te verkrijgen voor dit project.

De Groningse gedeputeerde voor Natuur, Water en Landbouw, Rita Jansen, houdt pul van Grauwe Kiekendief vast op het land van akkerbouwer Leemhuis (achtergrond), luzerneveld bij Blijham, 5 juli 1999 (Hans Hut). *Some of the people involved in nest protection of Montagu's Harriers in the province of Groningen, 5 July 1999.*

Summary: Montagu's Harriers *Circus pygargus* in The Netherlands in 1999

During 1999, the entire Dutch population of Montagu's Harriers was censused. Nests were located, visited and protected, and food remains were collected. Altogether, 34 pairs were recorded, of which 21 in northeastern Groningen (the only remaining stronghold), 3 in the rest of the province of Groningen, 4 in the Lauwersmeer (northern Netherlands), 5 in Oostelijk and Zuidelijk Flevoland and 1 in the eastern part of Drenthe (Fig. 1). Mean clutch size was 3.7 ($n=14$, $SD=0.8$), mean brood size 3.0 ($n=11$, $SD=1.0$) and mean onset of laying 20 May ($n=6$, $SD=4.3$). Eleven nests contained 18 male and 18 females young at ringing age.

Nesting was mostly confined to farmland, where the following crops were used: alfalfa (11), winter wheat (5), winter barley (1), oilseed rape (1) and hayfields (1). A single nest was found in rough herbage. Given the frequency with which alfalfa is harvested, it proved to be quite difficult to successfully protect all nests, despite the close cooperation with farmers and harvesters.

Nevertheless, at least 39 nestlings from 14 nests successfully fledged, a better than average achievement, probably because common voles peaked in 1999 (Fig. 4). In and near nests, 598 prey remains were collected (Appendix 1, Fig. 3), with *Microtus arvalis*, *Alauda arvensis*, *Motacilla flava* and *Anthus pratensis* being most often recorded as prey. In terms of biomass, *Lepus europaeus* is almost as important a prey species as common voles (Fig. 5).

In 1999, a German ringed bird nested successfully near Nieuwolda in northeastern Groningen; a similar event occurred in 1998 near Zuidbroek, when a 3rd calendar-year German male successfully raised a single young. On the other hand, a male ringed as nestling in Groningen in 1992 was recorded in mid-breeding season along the coast of Schleswig-Holstein in 1999. Carefully watching legs of Dutch breeding birds in 1999 only revealed a single ringed individual, despite the fact that almost all nestlings are ringed each year, from 1999 onwards including a yellow colour-ring with two inscriptions. These data combined suggest an exchange between Danish, German and Dutch breeding birds (see Fig. 6 for locations of breeding sites in NW-Europe).

Literatuur

- Arroyo B. E. 1996. Successful breeding by a first-year male Montagu's Harrier. *Bird Study* 43: 383-384.
- Arroyo B.E. 1997. Diet of Montagu's Harrier *Circus pygargus* in central Spain: analysis of temporal and geographic variation. *Ibis* 139: 664-672.
- Clemens C. & Risch M. s.a. Schutzkonzept für Wiesenweißen in Niedersachsen. Rapport.
- Corbacho C., Sánchez J.M. & Sánchez A. 1997. Breeding biology of Montagu's Harrier *Circus pygargus* L. in agricultural environments of southwest Spain; comparison with other populations in the western Palearctic. *Bird Study* 44: 166-175.
- Jager K. & Kleefstra R. 2000. Broedvogels van het Lauwersmeer in 1999. SOVON-rapport in prep. SOVON, Beek-Ubbergen.
- Fehlberg H.W. 1998. Artenschutzprojekt Wiesenweihe (*Circus pygargus*) des Landes Schleswig-Holsteins: Brutperiode 1998, Abschlussbericht. Institut für Biogeographie, Kiel.
- Hölker M. 1997. Bestand, Verbreitung und Schutz der Wiesenweihe (*Circus pygargus*) in Nordrhein-Westfalen 1993 bis 1996. Jahresber. Monitoring Greifvögel Eulen Europas 9: 107-114.
- Kitowski I. 1994. Montagu's Harrier *Circus pygargus* post-fledging activities in Eastern Poland - Preliminary results. In: Meyburg B.-U. & Chancellor R.D. (eds). *Raptor Conservation Today*: 147-150. WWGBP, Berlin.
- Koks B., Jonker M. & Visser E. 1994. Prooikeuze Grauwe Kiekendief in Oost-Groningen in 1994. *Grauwe Gors* 19(3): 21-31.
- Koks B. & van Scharenburg K. 1997. Meerjarige braaklegging: een kans voor vogels, in het bijzonder de Grauwe Kiekendief! *De Levende Natuur* 98:218-222.
- Zijlstra M. & Hustings F. 1992. Teloorgang van de Grauwe Kiekendief *Circus pygargus* in Nederland. *Limosa* 65: 7-18.

Adres: p/a SOVON Vogelonderzoek Nederland, Rijksweg 178, 6573 DG Beek-Ubbergen (zie ook www.sovon.nl voor informatie over het project).

Email Ben Koks: bkoks.sovon@inter.nl.net

Email Erik Visser: erikv@catsel.nl.

Bijlage 1. Prooien van Grauwe Kiekendieven in Groningen, Lauwersmeer en Flevoland, gevonden in het broedseizoen van 1999. *Prey items found at nests of Montagu's Harriers in Groningen, Lauwersmeer and Flevoland in 1999.*

Prooi-soort <i>Prey species</i>	Groningen	Lauwersmeer	Flevoland	Totaal <i>Total</i>
Kwartel <i>Coturnix coturnix</i>	2	-	1	3
Fazant <i>Phasianus colchicus</i>	1	-	-	1
Plevier sp. <i>Charadrius sp.</i>	1	-	-	1
Tureluur <i>Tringa totanus</i>	1	-	-	1
Vogel sp. <i>Aves sp.</i>	2	-	-	2
Kuifleeuwerik <i>Galerida cristata</i>	1	-	-	1
Veldleeuwerik <i>Alauda arvensis</i>	25	-	6	31
Boerenzwaluw <i>Hirundo rustica</i>	2	-	-	2
Graspieper <i>Anthus pratensis</i>	34	-	2	36
Gele kwikstaart <i>Motacilla flava</i>	66	-	4	70
Witte kwikstaart <i>Motacilla alba</i>	3	-	-	3
Kwikstaart sp. <i>Motacilla sp.</i>	1	-	-	1
Paapje <i>Saxicola rubetra</i>	1	-	-	1
Bosrietzanger/Kl.Karekiet <i>Acrocephalus sp.</i>	2	-	-	2
Grasmus <i>Sylvia communis</i>	2	-	-	2
Pimpelmees <i>Parus caeruleus</i>	1	-	-	1
Ekster <i>Pica pica</i>	1	-	-	1
Spreeuw <i>Sturnus vulgaris</i>	6	-	3	9
Huisemus <i>Passer domesticus</i>	1	-	-	1
Putter <i>Carduelis carduelis</i>	2	-	-	2
Kneu <i>Carduelis cannabina</i>	4	-	-	4
Rietgors <i>Emberiza schoeniclus</i>	4	1	-	5
Zangvogel sp. <i>Passiformes sp.</i>	15	-	3	18
Bosspitsmuis <i>Sorex araneus</i>	2	-	-	2
Spitsmuis sp. <i>Sorex sp.</i>	2	-	-	2
Rosse Woelmuis <i>Clethrionomys glareolus</i>	4	-	-	4
Veldmuis <i>Microtus arvalis</i>	117	5	24	146
Woelmuis sp. <i>Microtus sp.</i>	8	-	-	8
Dwergmuis <i>Micromys minutus</i>	2	-	1	3
Huismuis <i>Mus musculus</i>	1	-	-	1
Bosmuis <i>Apodemus sylvaticus</i>	2	-	1	3
Muis spec. <i>Vole/mice</i>	143	1	11	155
Mol <i>Talpa europaea</i>	1	-	-	1
Haas <i>Lepus europaeus</i>	14	-	2	16
Konijn <i>Oryctolagus cuniculus</i>	5	-	-	5
Haas/Konijn <i>Lepus/Oryctolagus</i>	1	-	-	1
Woelrat <i>Arvicola terrestris</i>	3	-	-	3
Muskusrat <i>Ondatra zibethicus</i>	1	-	-	1
Bunzing <i>Mustela putorius</i>	1	-	-	1
Gewone Oeverlibel <i>Orthetrum cancellatum</i>	1	-	-	1
Viervlek <i>Libellula quadrimaculata</i>	1	-	-	1
Libel sp. <i>Odonata sp.</i>	1	-	-	1
Dagpauwoog <i>Inachis io</i>	2	-	-	2
Lieveheersbeestje <i>Coccinella 7-punctata</i>	3	-	-	3
Kever spec. <i>Unidentified beetles</i>	12	-	2	14
Eieren <i>Eggs</i>	22	1	1	24
Paling <i>Anguilla anguilla</i>	1	-	-	1
Vis spec. <i>Unidentified fish</i>	1	-	-	1
Totaal <i>Total</i>	529	8	61	598